

Д.Содномгомбо.

Профессор

Монголын уламжлалт төр ёс, түүний шинэчлэлийн зарим асуудал

Манай Монголчууд өнө эртний соёл иргэншилтэй билээ. Тэдгээрийн салшгүй хэсэг нь төр ёс, улс төр, улс төрийн соёл юм. Хэрэв соёл хүнтэй хамт, түүний мэдлэг, төсөөлөл, арга-дадал, туршлагын нэгдэл болон үүсэн тогтнож, төлөвшин хөгжсөн бол хүн төрөлхтөн соёлыг бүтээж, түүний ололт амжилтын аяс, ач гавъяагаар дэгжин дээшилж хөгжиж ирсэн. Нөгөө талаар соёл, иргэншил тухайн үеийн орны хүн ам, иргэдийг эмхлэн цэгцэлж, зохион байгуулах зүй ёсны шаардлагаар буй болжээ. Хүн төрөлхтөний түүхэн дэх ангит нийгэмд, иргэдийг улс төрөөс өөрөөр нэгтгэн зохион байгуулах аргагүй билээ. Учир нь хүн төрөлхтөн хэзээ ч захиргаагүйгээр оршин тогтонож ирээгүй, оршин тогтнож чадахгүй. Хэрэв хүй нэгдлийн нийгэм ёс суртахууны хууль, зарчимд тулгуурладаг байсан бол хүй нэгдлээс хойших үе шатуудад ёс суртахууны зэрэгцээгээр гол төлөв эрхийн хүчин зүйлд дулдуйдан оршиж ирсэн байна. Энэ утга санаагаар Платон “улс төрийг хүмүүс хамтарч амьдрах урлаг буюу арга ухаан мөн”, Аристотель “хүнийг улс төржсөн амьтан мөн” гэсэн сургаал дэвшүүлжээ.

Энэхүү жам ёс, зүй тогтлоор Монголын соёл, иргэншил замнаж иржээ. Хэрэв соёл иргэншлийг бүхэл гэж үзвэл улс төр түүний бүрдэл хэсэг юм. Аливаа хэсэг холбогдох бүхэлдээ харъяалагдан захирагдаж, түүнээс хараат байдаг болохоор Монголын улс төр нийт хүн төрөлхтний хийгээд өөрийнхөө улс-үндэс угсааны соёл иргэшлийн хууль, зүй тогтлын дагуу үүсэн тогтож, өөрчлөгдөн хөгжиж ирсэн нь маргаангүй.

Түүхэнд тэмдэглэснээр м.э.ө хоёр мянган жилийн тэртээ байсан монголын анхны гарал аймаг хүннү нарын нийгмийн байгуулал анхны хүй нэгдлээс ангит нийгэмд шилжих үед бүрэлджээ. Түүнээс гадна Хүннү, Сяньби, Жужан, Түрэг, Уйгар, Кидан зэрэг Монголын аймгууд улс төр, төр ёстой байсан бөгөөд тэдгээр нь жам ёсоороо өөрчлөгдөн шинэчлэгдэж, үеэ өнгөрөөсөн нь үгүйсгэгдэн орхигдож, дэвшилттэй нь өвлөгдөн уламжлагдаж ирсэн байна. Монголын улс төрийн шинэчлэлийн түүхэнд Чингисийн үе онцгой байр суурь эзэлнэ. Чингис хааны байгуулсан хаант Монгол улс XIII зууны эхний үеийн Монгол оронд л мэндэлж чадахаас биш, өөр цаг үе, өөр оронд байж болшгүй билээ. Нэг үгээр хэлбэл тэр үеийн Монголын нийгмийн байгуулал даруй хаант улсын үндсэн суурь болж өгсөн байна. Үүнд гурван гол хүчин зүйл нөлөөлжээ.

Нэгдэх нь эртний уламжлалт “Хуучин Монгол улс” болно. Чингис хаанаас өмнө бүх Монголын нэгдмэл төр гэж байгаагүй. Гэвч Монголын том аймгуудад XI зууны сүүлч буюу XII зууны эхээр тус тусынх нь төрийн дээд байгуулал “хаан” гэгч ноёрхогч буй болжээ. “Хамаг Монголыг Хавал хаан захирч” байсан тэр үеэс хойш Хотла хаанд хүртэл “Хаан” ноёнттой, цэрэгтэй, засагтай /анхны/ “Хамаг Монгол улс” гэсэн ийм нэгэн нийгмийн ба улс төрийн хэлбэр бүхий “нургуун Монголчууд” “Гол нуруу болсон Монголчууд” буюу “Хуучин Монголчууд” байжээ. Сайтар судлагдаагүй боловч “Хуучин Монгол улс”-ыг захирч байсан ноёрхох байгуулал нь аймгийн холбоо гэдэг овгийн байгуулал мөн бөгөөд тэр нь аймгийн холбоо гэдэг овгийн байгуулалын сүүлчийн хэлбэрээс цааш нэг алхам урагшлан хөгжсөн хэлбэр байжээ. Тэр үед “хуучин монгол улс”-ыг захирч байсан ноёрхох байгуулал нь “нуруу монголчуудын язгууртнаас түрүүчийн хааны гэрээс буюу уламжлалт хууль ёсоор сонгон гаргасан “хаан” болно. Тэр нь цэрэг дайн, ан гөрөө ба нийгмийн үйлдвэрлэл, хуваарилалт зэрэг нийгмийн чанартай үйл ажиллагааны хамгийн дээд удирдагч юм. Бас “хаан”-ынхаа зарлиг, захиаг биелүүлэх эл овог аймгийн түрүү /тэргүүн/ ба ноёд буй болжээ. Эдгээр нь улс төрийн гүйцэтгэгч байгууллагыг бүрдүүлдэг байжээ. Түүнийг улс төрийн эрхэт байгууллага-хамт овгийн гишүүдээр бүрэлдсэн хуралтайгаагаар сонгон гаргана. Тэр үед божигд тайчууд мэт Боданцарын төрлийн хамт овогтой тийм эрхэт байгууллагатай байжээ. “Хуучин монгол улс”-ын ноёрхох эрхийн бас нэгэн суурь бол “нуруун монголчуудын

ахмад овог /баарин-оос эрхэлдэг" сахиулын эрх үүнээс гадна "шашны дээд хэргэмтэн"-ий оролцдог "Бахь" байсан болно. Дээрхээс үзэхэд "Нуруун монголчууд" нь Хавал хааны үеэс эхэлж аймгийн нийтийн эзэн "хаан"-тай болсноор барахгүй, бусад монгол хэлтэн аймгуудад, тухайлбал Хэрийд Татаарт нэгэн адил холбогдоно.

Чингис хааны гардан байгуулсан хаант монгол улс жижиг "хаант улс"-уудыг нэгтгэн төвлөрүүлж, тэдгээрийн төрт ёсыг дээд хэлбэрээр уламжилсан байна.

Хоёрдох нь адил бус хөгжилтэй аймгууд болно. Чингис хааны нэгтгэсэн аймаг угсаатны тоог янз янзаар тэмдэглэдэг байна. Тэдгээр нь үндсэндээ нэгд Боржгин, Тайчууд зэрэг "Нуруун Монголчууд"-ын олон овогтон болон Хонхэрээд, Горлис зэрэг "Нуруун Монголчууд"-ын олон овогтнууд болно. Энэ бол Монгол үндэстний гол цогц юм. Хоёрт Хэрийд, Найман, Мэргэд зэрэг нь Уйгар, Хэгийз мэтээр Түрэк төрлийн үндэстнүүдтэй нягт холбоотой байсан, мөн Түрэк гаралтай гэж нэрлэгддэг Монгол хэлтэй, соёлын талаар нилээд өндөр хөгжилтэй байжээ. Тиймээс тэдгээр аймгууд хаант Монгол улсын төрийн байгууламжид их ач холбогдолтой юм.

Гуравт, Онгууд, Татар мэтийн Алтан улстай харилцаа холбоотой байсан аймгууд болно, Эдгээр аймгууд Хятадын феодалын байгууллын нөлөө Монголд нэвтрэхэд тодорхой хэмжээгээр нөлөөлсөн байна.

Гуравдугаар үндсэн суурь нь Чингисийн өөрийн нь хүч, түүгээр удирдуулсан цэргийн зохион байгуулалт, хүчин чадал болно.

Хаант Монгол улсын байгуулалын дээд хэлбэр бол эзэн хааны харьцуулшгүй эрх болно. "Хуучин монгол улс"-ын үе дэх олон жижиг "хаант Хэрийд газар, харьяат газар"-тай онцлох эрхийг эдэлж байсан бол одоо Чингис хаант Монгол улсын энэхүү эрх нь хэдэн арван аймаг угсааг хамарсан бүх Монголын хэмжээний туйлын их дээд эрх болжээ.

Монголын нийгэм бол нэгэнт нүүдэлчний нийгэм болох учраас энэхүү нийгмийн өвөрмөц орчин ахуйд оршин тогтнож, хөгжин улирч ирсэн монгол үндэстэн нь өөр улс үндэстэн лүгээ адилгүй, өвөрмөц өв уламжлал ба зан заншилтай байсан ажээ. Энэхүү онцлогийн төвлөрөнгүй илрэл бол Монголын хуралдайн дүрэм ажээ. Энэхүү "Хуралдай" нь "хурал зөвлөлгөөн" гэсэн Түрэк гаралтай үг юм. Овгийн гишүүд бүрмөсөн эрх тэгш байдал дор овгийн доторх чухал асуудал овгийн ахлагчийг эрх дэвээрээ сонгох ба огцруулах, жич үйлдвэрлэл, хуваарилалд холбогдох асуудлыг шийдвэрлэх нийгмийн байгуулал болох юм. Гэвч энэхүү "хуралдай" нь монголын нийгмийн хөгжлийг дагалдаж, агуулгын талаар хувьссаар ирсэн нь бас тодорхой байна.

Жишээ нь хуралдай бол Монголд овгийн байгуулал задарсны дараах үзэгдэл юм. Ялангуяа Монголын нийгэмд "хан"-тай болсноос хойш түүний чанар нь бүр хувирчээ. Чингисийн үед том чухал асуудлыг шийдвэрлэхэд олонхдоо хуралдайгаар ярилцдаг байжээ. "Нууц товчоо" зэрэг тулгуур бичигт тэмдэглэсэнээр Чингисийн үед долоон хуралдай болсон байна. Үүнд: 1189 онд Тэмүүжинг "Чингис хаан"-д өргөмжилсөн, 1202 онд Татвар иргэний асуудлыг хэлэлцсэн, 1204 онд Наймантай байлдах тухай зөвлөлдсөн, 1206 онд хаант Монгол улсыг байгуулсан, 1216 онд харьяат газар, улс иргэнийг хуваасан, 1216 онд Түмэд иргэний асуудлыг хэлэлцсэн, 1204 онд Наймантай байлдах тухай зөвлөлдсөн, 1216 онд харьяат газар, улс иргэнийг хуваасан, 1216 онд Түмэд иргэний бослогыг дарангуйлахаар Борхулыг томилсон, 1219 онд хаан өв залгамлагчийг тогтоох их хуралдай хийжээ. Хуралдай нь зөвлөх, шийдвэрлэх хоёр бүлэгтэй, ардчиллын шинжтэй явж иржээ.

Монгол үндэстэн нилээд эртнээс хуультай байжээ. Бүр Хавал хааны үеэс хуультай болсон байна. Тэр үеийн хууль ард иргэдийн эсэргүүцэл дайсан этгээдийг дарангуйлах үүрэгтэй байжээ. Чингисийн үед эрүүгийн хууль улам боловсронгуй, тодорхой болсон байна. Чингис хаан шинэхэн байгуулсан монголын хаант улсыг бэхжүүлэхийн төлөө улс төрийн ноёрхлоо бататгахын төлөө, нийгмийн ёс дэглэмийг тогтоож, энэхүү төрөлх

“асар, зэрлэг, дүрэм ёсгүй” нүүдэлчин үндэстнээ хуулиар засахын төлөө монголын ёс дүрмийн их товчоог тогтоож, үсэг бичгээр анх удаа тэмдэглэсэн хууль цаазын бичиг “Их засаг”-ийг байгуулан, бүх улсын заргач томилжээ. Жишээлбэл энэ үед занчих, цөлөх, хорих, алах ба ураг угсаагаар нь сөнөөх /хүйс тэмтрэх/ мэтийн эрүүгийн ялыг хэрэгжүүлж байжээ.

Чингис хааны “Их засагийн бичиг” гэдэг нь гол төлөв түүний сургаал үг, зар зарлиг, цэргийн сахилга, албан дүрмийг тэмдэглэн дэвтэрлэж уламжилсан зүйл болно. Энэ хууль 1206-1218 онд зохиогдсон байна. Тэр цагаас нааших Монголын улс төр ёсны түүхэн замналыг өнгөц, хийсвэрээр эртний тархай бутархай монгол аймгуудын төр ёс, түүний дараах хаант улсуудын төр ёс /Чингис хаанаас/ 1206-1227, Лигдэн хутагт хаан /1604-1634/ хүртэл 400 гаруй жил оршсон 35 хаант улсын төр ёс, (Монголын хаад, төр засгийн тэргүүн нарын нэрсийн жагсаалтын хавсралтаас үз.) манж хятадын ноёрхлын үе дэх Монголын төр ёс, Өрнөдийн улс төрийн модернизацийн онолынхны үздэгээр уламжлалт нийгмээс орчин үеийн нийгэмд шилжих /1911 оноос одоо хүртэл/ үеийн төр ёс гэж үечилж болмоор санагдаж байна. Дурьдсан үеүд дотроо тодорхой мөчлөг буюу шатуудтай нь ойлгомжтой. Жишээ нь сүүлийн шилжилтийн үеийн төр ёсыг теократизм /1911-1924/, уламжлалт ардчилсан шинжтэй засаглал /1921-1924/, ардчиллаас гажиж, социалистчилагдсан засаглал буюу авторитаризм, өрнөдчилөгдсөн ардчиллын төр ёс гэх мэтээр шаталж болох байна.

Монголын энэ их урт удаан түүхтэй, гүнзгий агуулгатай баялаг хэлбэртэй улс төр, төр ёсны мөн чанарыг өчүүхэн миний бие хоромхон зуурын ганцхан өгүүлэл мэтэд байтугай нь шинжлэх ухааны бүхэл хамтлаг үнэн мөнөөр нь илтгэн дүгнэхэд бэрхшээлтэй юм.

Энд улс төрийн шинжлэх ухааны үүднээс монголын төр ёсны шинэчлэлийн зарим асуудлыг дараах байдлаар товчхон өгүүлэхийг оролдлоо.

Манай Монголчуудын улс төрийн ухамсар мал аж ахуйн тулгуур үндэс болсон газар дэлхийн үр өгөөж, хайр хишиг, хор хөнөөлийг мэдрэх, заяаны чадвар буюу зөн билэгтэй холбоотойгоор үүсэн төлөвшиж ирсэн байж болох юм. Жишээ нь монголчууд тэнгэр, газар, бурхан, төрийн сүлдээ адилхан дээдэлж, хүндэтгэж шүтэж ирсэн заншилтай байна. Дурьдсан санаагаар өгүүлбэл эртний болон хожмын монголчуудын улс төрийн ухамсар танин мэдэхүйн онолын хувьд тулж ажиглах буюу мэдэрч мэдэхүйн төвшинд, нийгмийн ухамсрын бүтцийн талаар нийгмийн сэтгэл зүйн хүрээнд төлөвшиж ирсэн байдалтай байна. Энэ нь өдөр тутмын мал маллагаа, газар тариалан, ан агнуур зэрэгт шууд холбоотой гэж тооцогддог. Үүгээрээ ч тийм ач холбогдолтой нар, сар хиртэх, од мичид гариг тохиох, нар гуравлах, мал сүрэг, ан амьтны зан төрх, хэлбэр дүрсээ хувиргах зэргийг ажиглан аж амьдралаа зохицуулахаас эхлэн жилийн өнгөөр улс төрийн байдлыг, хаад, ноёдын намба төрхөөр улс орныхоо одоо, хойчийг төсөөлөх байдлаар илэрч ирсэн байна. Ялангуяа төрийн тэргүүн, түшмэл даамал, түшмэлүүдийг шалгаруулж олох шинж тэмдгийн талаар эртний Дорнын арга ухааныг манай монголчууд мэдэж, ашиглаж ирсэн байна. Харин энэ нь хүртэмжийн хувьд явцуу ба нийтлэг шинжтэй бишээ. Энэ бол улс төр, төр ёсны тухай монголчуудын үзэл ба үзэл санаа онолын өвөрмөц түвшинд боловсорч, үеэс үед уламжлагдаж ирснийг үгүйсгэж буй хэрэг биш юм.

“Монголын нууц товчоо”-ноос эхлэн “Хөх судар”, “Хөх Монголын хөх туг”, “Алтан товч” зэрэг алдарт сурвалж бүтээлүүдэд эртний монголчуудын төрийг үзэх үзэл тусгагдан хадгалагдаж ирсэн байна.

Эдгээрт зан авирын дүрмийн үндсэн дээр төр улсыг жолоодох нь чухал гэсэн үзэл санааг дэвшүүлээд хэрэв нийгэмд ёс суртахууны дүрэм журам алдагдвал “захирагч захирагч биш, хүү нь хүү биш болж хувирна” гэсэнтэй адил төстэй санааг өгүүлжээ. Жишээ нь “Нууц товчоо”-нд Чингисийг хаан ширээнд залсантай холбогдуулан :

Тэмүжин хөвүүний минь хаан болгосон нь маш зөв. Монголчууд хаангүй байж яаж болно.

Энэ шийдвэрээ эвдэхгүй

Эв зангиагаа таслахгүй

Эх захаа алдахгүй эгнэгт журамтай бай гэж өгүүлжээ. /"Монголын нууц товчоо"/ УБ., 1990, 78-р тал/

"Их засаг хуулийн "Ерөнхий хууль буюу үндсэн хууль" гэсэн нэгдүгээр хэсгийн 3-р зурваст ноёд, түшмэл, цэрэг, байлдагч жич хөтөч зарц хүртэл тус тусын тушаалаа гүйцэтгэн чадваас мөнх тэнгэрийн дор их үйлс бүтэх ажгуу. Өвөл, зундаа нүүдэллэн малжваас мал тарган, идэш элбэг, цэрэг хүчирхэг болно. Тиймээс миний сургаалыг мянган онд хувиргалгүй, түмэн үедээ өөрчлөлгүй ургийн ургаараа мөрдөн журамлатугай" гэж сургажээ. Энэ нь угтаа Чингис хааны өөрийн нь сургаал мөн. /Сайшаал Чингис хааны товчоо. Дээд дэвтэр Өвөр монголын ардын хэвлэлийн хороо, 492-р тал/

Юан улсын төр засах хөтөлбөр "Арван буянт номын цагаан түүх" хэмээх сударт номын сургаал, хааны зарлигийг хоёр засаг гэж нэрлээд: "Ерд хоёр засгаар эс явбаас буян, хэлэнц хоёр, цагаан хар хоёр, хүнд хөнгөн хоёр, үнэн худал хоёр, сайн муу хоёр, жаргал зовлон хоёрыг улс, аймаг тус бүр мэдтүгэй. Тэгвэл үнэн номын засаг хэвийн занхиа мэт алдаршгүй. Хүнд хааны засаг алтан бугалга мэт эвдэршгүй. Хоёр ёсныг холилгүй тус бүр сайтар хичээсүгэй" гэж өгүүлсэн байна. /"Арван буянт номын цагаан түүх" Хөх хот, 86-р тал/

Төрийнхөө сүр сүлдийг дээдлэх, төрд тэрслэхээс цээрлэх нь эртний монголчуудын ёс суртахуунтай нягт холбоотой улс төрийн ухамсрын нэг онцлог байжээ.

1921 оноос өмнөх түүхийн урт хугацааны туршид Монголын улс төрийн ухамсар гол төлөв үндсэний зан заншил, ёслол, уламжлал, ихэс, мэргэд, эцэг эхийн айлтгал, сургаалд тулгуурлан гэр ахуйн нөхцөлд үндсэндээ урсгал байдлаар төлөвшиж ирсэн онцлогтой бөгөөд түүнд шашин чухал үүрэг гүйцэтгэж байжээ. Энэ талаар монголын домог, үлгэр, мэргэн сургаал, зүйр цэцэн үг зэргийн ач холбогдлыг онцлон тэмдэглэх нь чухал.

Бусад аль ч нийгмийнхтэй адилхан Монголын улс төрийн харилцаа нь төр, засаг ба иргэдийн, хүн амын янз бүрийн бүлгүүдийн улс төрийн ашиг сонирхолтой холбоо бүхий харилцааны илрэл болж ирсэн байна. Гэхдээ нүүдэлчний соёл иргэншил, аж төрөх ёсны ололт, амжилтын хэсэг болсон монголын улс төрийн харилцаа Дорнын суурьшмал орнуудынхаас, нэн ялангуяа Өрнөдийн орнуудынхаас эрс ялгаатай юм. Төрийн эрхийг тэнгэрээс гаралтай, дээд язгуурын-цагаан ястангууд барьдаг, тэд төрийн хэргийг шийддэг, хаад, ноёдыг угсаа залгамжлуулдаг байсан болохоор монголд овог, аймгийн байгуулал задарч, феодалын байгуулал тогтсон цагаас 1920-д он хүртэлх хугацаанд зарц-боолууд гэж нэрлэгддэг байсан жирийн ард иргэд улс төрийн харилцаанд гүнзгий оролцох, төрийн хэргийг шийдвэрлэх болоцоо буюу ёс бараг байсангүй. Харин ч тэд улс төр ба төрөөс хөндийрөх, зугатах хандлага зонхилох байдалтай байжээ. Үүнтэй холбоотойгоор ноёдтой сөргөлдвөл толгойгүй, нохойтой уралцвал хормойгүй болно гэсэн зүйр үг гарсан байж магадгүй юм. Үүнийг ард иргэдийн үсэг бичгийн боловсролтой холбож үзэх нь зүйтэй юм. Тэдний улс төртэй харьцах харилцаа үндсэндээ төр, засаг болон засаг ноёд, засаг бус феодалуудад биеэр зарцлагдах, эд мөнгө, малаар алба гувчуур төлөх, цэрэг, харуулын алба хаах зэргээр илэрч байжээ. Сайн эрсийн хулгайн хэргийг улс төрийн харилцааны нэг илрэл, эсэргүүцэл тэмцлийн хэлбэр байсан гэж үзэж болно. Харин 1921 оноос хойших хугацаанд Монголын нийгмийн ухамсарт механик үгүйсгэл, албадлага, аялдан дууриах зэрэг бэрхшээл завхрал тохиолдсон боловч агуулга, хэлбэр, арга барилын талаар шинэ чухал дэвшил гарсан байна.

Нийгмийн улс төрийн харилцааг хууль, зарлигаар зохицуулж иржээ. Эзэн, харъяатын ёсыг бэхжүүлэх зорилгоор Чингис хааны гаргасан "Их засаг" хууль

Монголын улс төрийн ухамсрын цаашдын хөгжил, төр ёсны уламжлалд маш их чухал үүрэг гүйцэтгэсэн байна.

Монголын улс төрийн байгууллага хүй нэгдлийн овог, аймгийн байгууллагаас эхлэн одоо хүртэл оршин тогтнохдоо асар их өөрчлөгдөн шинэчлэгдэж ирсэн байна. Монгол аймгууд харилцан байлдах, нэгдэх, нэг хаант их гүрнээ байгуулж засан тохинуулах, харь орныг байлдан дагуулах, эзлэгдсэн улс орнуудаар алба төлүүлэх, тэднийг эсэргүүцэлгүй барьж байх, хүн амынхаа удмын санг хадгалах, мал аж ахуйгаа хөгжүүлэх зэрэг үүрэг, шаардлагаар иргэн цэргийн хэргийг нэгтгэн хосолсон орон нутгийн засаг захиргааг аравт, зуут, мянгат, түмтийн системээр баруун, зүүн гэх мэтээр гарууд болгон зохион байгуулж байсан байна.

Түүхэнд хүннү нарийн төрийн хэлбэрийг цэргийн ардчилал гэж нэрлэжээ. Цэргийн ардчилал, зонхилогчдийн зөвлөл, Чингис хаант монгол улсын болон түүний дараах хаадуудын үеийн хуралдаинууд бол хууль тогтоодог биш, харин зөвлөдөг байгууллага юм. Хуралдайн ёс Хубилай хааны үед арга буюу зөрчигджээ. Тэгээд Богд хаант Монгол улсын үед 1914 онд дээд, доод хурлын хэлбэрээр сэргээгдсэн байна. Энэ хоёр хурал бол парламент биш, ердөө л зөвлөх эрхтэй, Богдын тааллаар хуралддаг буюу завсарладаг байжээ.

Манжийн эзлэн түрэмгийллийн үеийг хамааруулахгүйгээр авч үзэхэд Монголын улс төрийн байгууллагын бүтэц, үүрэг маш энгийн байжээ. Хууль тогтоох, гүйцэтгэх, шүүх засгийн эрх мэдэл хаад ноёд, түүний баруун, зүүн гарын түшмэд, туслах түшмэдүүдийн гарт төвлөрч байжээ. Түүний өөр нэг онцлог нь 1921 он болтол улс төрийн нам, төрийн бус байгууллагууд байгаагүй явдал мөн. Төр, сүм хийд хоёр бие биесдээ харилцан хүндэтгэлтэй ханддаг, нэг нэгнийхээ дотоод хэрэгт хөндлөнгөөс дур мэдэн оролцдоггүй байсан нь Монголын улс төрийн байгууллагын өөр нэг онцлог гэж үзэх үндэслэлтэй юм. Манжийн дарлалд байх үе /1696-1911/-д феодалын үе залгамжлах ёс уламжлагдаж, алдагдаж байжээ. Хошуу ноёдын чуулган, чуулган дарга бие даасан эрх мэдэлгүй, зөвхөн зуучлах үүрэгтэй, хэлбэрийн хувьд хуралдайн уламжлалт үргэлжлэл байжээ. Манж нар Монголын засаг захиргааны хуваарийг устгаж, цөмийг хошуу болгосон. "Гадаад Монголын Төрийг Засах Явдлын Яам" хувааргүй ноёрхож, Монголын цэрэг, засаг захиргаа, улс төрийг манжийн амбан /сайд/ хэбэй- амбан /зөвлөх сайд/ хянаж байжээ. Манж нар Монголын төр ёс, үндэсний ухамсарыг устгахыг оролдсон. Гэвч Монголчууд төр ёс, үндэсний хэл, түүх, соёл, зан заншил, уламжлалаа хэвээр хадгалж, үндэс угсаагаа уусгалгүй авч үлдсэн нь нүүдлийн соёл иргэншлийн ач, давуу тал, монгол хүний улс төрийн болон үндэсний ухамсрын өсөлтийн илрэл юм. Үүний тодорхой жишээ бол засагийн эргэлт хийхээр ноёд, дээд лам нарын байгуулсан түр ерөнхийлөн шийтгэх газраас 1911 оны 12-р сарын 1-нд Монголын ард түмэнд гаргасан тунхаглан зарлах юм. Түүнд: "Манай монгол язгуураасаа тусгай улс байгуулж явсан учир эртний хуулийг мөрдөж, тусгаар улсыг байгуулж, бусдад захирагдахгүй, өөрөө захирах эрх бүхий тулгар төрийг тогтоосон тул бидний монголчууд Манж, Хятадын ноёрхлыг устгаж, тэдэнд захирагдахгүй болсон учрыг тунхаглав." гэжээ. /БНМАУ-ын түүх. УБ., 1966, 242-р тал/

1911 оны 12-р сарын 16-нд Хүрээний Зүүн Хүрээний Газар шарын шашны тэргүүн Богд гэгээнд шашны төрийг хослон баригч хаан цол өргөн хаан ширээнд залах ёслол хийж, оны цолыг "Олноо өргөгдсөн" гэж зарлажээ. Засгийн газрыг ерөнхий сайд, Гадаад, Цэрэг, Сан, Шүүх яамтайгаар байгуулжээ.

Ингэснээр Монголчууд үндэстнийхээ төр ёсыг сэргээн тогтоож, улмаар манай улс уламжлалт нийгмээс орчин үеийн нийгэмд шилжих харьцангуй удаан хугацааны шилжилтийн үе эхэлжээ. Богд хаант Монгол улсын үед Манжийн засаг захиргааны хуваарь уламжлагдан үлдсэн, туслагч, захирагч, мэйрэн, залан гэдэг түшмэдүүд ард олныг захирч байсан байна. Энэ үе нь нэг талаас шинэ тулгар төр улсаа хамгаалж үлдээх гэсэн үндэсний эх оронч дэвшилт хүчнүүд, нөгөө талаас харийн зэвсэгт түрэмгийлэгчдийн хоорондын ширүүн тэмцэл өрнөсөн, жирийн ард иргэд улс төрийн

тэмцэлд өргөнөөр татагдан оролцох болсон зэргээр онцлог юм. Энэ нь монголчуудын улс төрийн хийгээд үндэсний ухамсрын өрнөлтийн үе байлаа.

Үүний үр дүнд ардын хувьсгал ялж, 1921 оны 7-р сарын 16-нд ерөнхий сайд, гадаад, цэрэг, сан, шүүх, дотоод яамны бүрэлдэхүүнтэйгээр шинэ засгийн газар байгуулжээ. Дотоод яамыг нэмж байгуулсан байна. Тэр нь цаашдын зохисгүй хэрэг явдлын өрнөлтөнд нөлөөлжээ.

Монголд манай парламентын анхны хэлбэр хууль тогтоох засаг гэж үзэж болох улсын бага хурал байгуулагдсан, цаашдаа Ардын Их Хурал, Улсын Их Хурал, Улсын Бага Хурал гэдэг нэрээр өөрчлөгдөн, уламжлагдаж иржээ.

Урьдах бүх үеийн төр хуучнаа уламжлан хадгалах үүрэг гүйцэтгэж цаг үеийн шаардлагаар агуулга, хэлбэрээ хувьсган шинэчилж ирсэн бол ардын төр, засаг хуучныг эвдэх, шинийг бүтээн байгуулах үндсэн хоёр талтай үүрэг гүйцэтгэж байсан байна.

Гэтэл энэ хоёрын диалектик алдагдсан. Үгүйсгэлийн үгүйсгэлийн хуулиар хуучны үеэ өнгөрөөсөн шинж, тал харилцаа зэргийг халах ёс механик үгүйсгэл буюу устгал болж хувирсан, хуучны хамаг зохистойг уламжилж авах ёсыг алдагдуулсан. Энэ нь монгол орныг феодализмаас капитализмыг алгасуулан ардчилсан хийгээд социалист үе шаттайгаар социализмд дэвшүүлэх гэсэн "онол"-ын буруу чиглэл, түүнийг ягштал баримталсан бөгөөд Коминтерн, ЗХУКН-ын заавар, зөвлөлгөөнийг үг дуугүй дагасан, юм бүхэн дээр зөвлөлтийн социализмын загварыг механикаар хуулж мөрддөг байсан МАХН улс төрийн талаар хуваарьгүй ноёрхож, аливаа асуудлыг хэт ангичилж, намжуулж үзэл сурталчилж байсантай шууд холбоотой юм. Энэ мэт нь нийгэм орон зай, газар зүйн байршил, цаг хуацааны хувьд түүхэн гарцаагүй байдалд орсонтой холбоотойг тэмдэглэе. Тэгээд манай оронд 1940-өөд оноос 1990 он хүртэл авторитаризм ноёрхож ирсэн юм.

Улс төрийн авторитар дэглэмийн зуршмал шинжүүд нь Засгийн эрхийг нэг буюу бүлэг хүн барьдаг, олон түмэн төр, засгаас хүнийсгэгдэг, засаглал хязгаарлагддаггүй, иргэдэд хянагддаггүй, засаглал хүчинд тулгуурладаг, хүч хэрэглэхийг урьтал болгодог, засаг ба улс төрийн монополчлол ноёрхдог, улс төрийн оппизици, улс төрийн хараат бус ил үйл ажиллагааг хориглодог, нам, төрийн дээд албан тушаалыг өмчилдөг, томоохон албан тушаалыг дээрээс өөрсдийн дур хүслээр сонгон томилох аргаар улс төрийн элитийг бүрдүүлдэг явдал юм.

Дотоодын самуун, гаднын оролцоо, шахалт, түлхээсээр социализм дэлхийн систем, олон улсын хамтын нөхөрлөл, нийгэм-эдийн засгийн формацийн хувьд сүйрсэн, гаднын шалтгаан, дотоодын эдийн засаг, социал, улс төр, оюун санааны салбарын хуримтлагдсан гүнзгий зөрчлийн улмаас монголд авторитар дэглэм устсан юм. Ингэж Монголын нийгэм-улс төрийн байгуулалд ардчилсан шинж чанарын гүн гүнзгий өөрчлөлт гарсан учраас түүнийг хувьсгал гэж үзэх үндэстэй юм.

Нийгмийн энэхүү том өөрчлөлтийг зөвлөлтийн сургуультай оросжиж, европчилагдсан сэтгэл зүйтэй залуучууд санаачилж, эхлүүлсэн юм. Өнгөрсөн 70 жилд нийгэм-улс төрийн ухамсар нь эрс дээшилсэн бөгөөд улс орноо ардчилан шинэчилж, хөгжүүлэхийг зорьсон ард түмэн дэмжсэн учраас улс төрийн уг өөрчлөлт түргэн хугацаанд харьцангуй тайван өрнөж хэрэгжсэн билээ. Монголын түүхэнд нийгмийн байгуулал, төр ёс ингэж түргэн, хялбархан солигдож байсан удаагүй.

Улс төрийн ардчилсан хөдөлгөөний үеэр эерэг сөрөг үзэл, зорилготой улс төрийн гурван хүч тодорсон юм. Тэдний нэгдэх нь Дорнын нүүдэлчдийн уламжлалт соёл, иргэншил, төр ёстой Монгол улсыг Өрнийн суурьшмал соёл иргэншилтэй хэлбэрийн төдий адилтгах, тийм орнуудыг дууриах, бусдын жишгээр улс орноо хөгжүүлэхийг зорьсон мэт боловч дэлхий дахины хөгжлийн нийтлэг үлгэр жишээ, туршлагыг үндсэнийхээ өвөрмөц онцлогт тохируулан ашиглах онолын бэлтгэлээр маруухан

бөгөөд тодорхой баримтлалгүй учраас сөрөг хүчнүүдийн хооронд гуйвж дайвах, эцсийн бүлэгт эрх мэдэл, албан тушаал, нэр төр, ашиг завшааныг эрхэм болгосон, итгэж боломгүй хүч юм.

Хоёрдох нь цаг үеийн үймээнийг зориуд дэвэргэн хөөргөж, овжин ашиглаж төр, засгийн эрхэнд гарч, нийгмийн эмх цэгцийг алдагдуулан, түүнийг хяналтгүй болгож, үндсэний тусгаар тогтнолд тэрс аргаар хувийн эрх мэдэл, ашиг тусын үүднээс нийгмийг завших гэсэн далдуур хорон санаатай хүч; *гурав дахь нь* Өрнийн соёл, иргэншлийн ололт, туршлагатай Монгол орны нүүдлийн соёл, иргэншлийг холбох онолын бэлтгэл, үзэл баримтлалтай, Монгол улсыг ардчилал, зах зээлийн харилцааны жам, хуулиар хөгжүүлэн мандуулах чин зорилготой, түүндээ хүрэхийн тулд олон түмний хүчин чармайлт, итгэл найдвар, дэмжлэгт тулгуурлан тэднийг нэгтгэн зохион байгуулах, цаг үеийн хандлага, шаардлага, хэтийн төлөвийг мэдэрч хувьсах, төр засгийг жолоодох харьцангуй мэдлэг, туршлагатай, эх орныхоо нутаг дэвсгэрийн бүрэн бүтэн байдал, төрийн тусгаар тогтнол, үндсэний язгуур эрх ашиг, ирээдүйд үнэнч шударга, үндэсний-эх оронч үзэл, ухамсартай хувьсгалт, ардчилсан хүч юм.

Улс төрийн эдгээр хүчнүүд хэн вэ гэдгийг өнгөрсөн түүхэн ахар богино хугацаанд болсон үйл явдлын өрнөлт батлан харуулсаар байна. Энэ нь олон түмний улс төрийн ухамсрын өөрчлөлт, улс төрийн шинэ шингэчлэлтийн хөгжилд ихээхэн нөлөөлсөөр байгааг тэмдэглэх нь чухал юм.

Ийм ээдрээтэй нөхцөлд улс төрийн хуучин тогтолцооны халаа болсон Улсын Их Хурлын гишүүдэд дээрх гурван хүчний аль алины нь төлөөлөгчид сонгогдсон. Тэдний гол гавьяа бол Монгол Улсын Шинэ Үндсэн хуулийг тунгаан хэлэлцэж баталсан явдал мөн.

Энэ үеэр төр, засгийн тэргүүлэх, албан тушаалд дээр дурьдсан улс төрийн хоёрдох хүч орсон. Тэдний зориуд санаатай үйл ажиллагааны уршгаар улс орны эдийн засаг, оюуны үйлдвэрлэл сүйрсэн, нийгмийн дэг журам алдагдсан. Түүнийг далимдуулагчид хүний заяаны болон иргэний эрх, эрх чөлөөг элдвээр зөрчиж бахаа хангаж ирсэн, улс орны тусгаар тогтнол, аюулгүй байдал дээсэн дөрвөн дээр дэнжигнэхэд хүрсэн. Үүнийг тэд улс орон зах зээлийн харилцаанд шилжих үеийн "зүй тогтол" бүхий зайлшгүй бэрхшээл гэх мэтээр цэцэрхэн тайлбарлаж, олон түмний сэтгэл зүйгээр тоглож, тэднийг элдвээр хууран мэхэлж байсан юм.

Монголд төрийн тусгаар тогтнол, нутаг дэвсгэрийн бүрэн бүтэн байдал, үндэсний язгуур эрх ашиг, ирээдүй үеийн хувь заяа гэсэн дөрвөн зүйлийн шүтээний нэгдэл байдаг. Үүнийг мэдэрдэг, ухаалаг, хүндэтгэдэг манай монголын насанд хүрсэн ихэнх иргэд Улсын Их Хурлын сүүлчийн сонгуульд ардчилсан хөдөлгөөний үеийнхээс өөрөөр хандсан, түүний дараагийн улс төрийн үйл явдлуудад ч улс төрийн ухамсар, буурь суурьтай-ухаалаг хандаж ирсэн билээ. Энэ бүхний ачаар бүрэлдэж тогтсон төр, засаг орчин үеийн /өрнөдийн гэгддэг/ нийгмийнхэд хэлбэрийн хувьд дөхөж очоод байна.

Одоогийн төр, засагт хуучнаас ялгаатай шинэ зүйл нилээд буй. Тэр нь бүтэц, үүрэг, үзэл санааны гэсэн талуудтай юм. Бүтцийн хувьд Монголд анх удаа Ерөнхийлөгч буй болсон, засгийн эрх мэдлийг хуваадаг ёс тогтсон. Одоо Монгол улсын улс төрийн системд төр, засгаас гадна улс төрийн намууд, төрийн бус байгууллагууд багтаж байна. Монголын төр хэзээнээс нааш төр улсынхаа тусгаар тогтнол, газар нутгийнхаа бүрэн бүтэн байдал, үндэснийхээ эрх ашиг, нэр төрийг хамгаалж ирсэн. Эдгээр үүрэг одоогийн төр, засагт уламжлагдаж үлджээ. Монголын түүхэн аль ч үед иргэний төлөвшил төрийн анхааралд байжээ. Гэхдээ ардын хувьсгал хүртэл иргэнийг төлөвшүүлэх үүргийг үндсэндээ гэр бүл гүйцэтгэдэг байжээ. Монголын эрт, урьдын төр албан татварыг эс тооцвол эдийн засгийн амьдралд бараг оролцдоггүй байсан байна. Энэ ёс төвлөрсөн төлөвлөгөөт зохицуулалттай эдийн засгийн үед бүрмөсөн зөрчигдсэн. Өрнөдийн улс төр судлаачдын нэг хэсэг нь төр эдийн засагт оролцох, зохицуулах ёстой, эс тэгвэл эдийн засаг унах, нийгэм сүйрэхэд хүрнэ, нөгөө хэсэг нь

төр эдийн засгийн амьдралд оролцвол хүний эрх, эрх чөлөө алдагдаж, ардчилал, зөрчигдөнө гэж үздэг байна.

Манай төр, засгийн үйл ажиллагаанд эдгээр хоёр хандлагын аль аль нь байх шиг байна. Ер нь асар их уудам нутагт хөдөөгийн хүн ам тархаж амьдардаг, нүүдлийн ба суурин соёл иргэншил хосолсон, мал аж ахуй, газар тариалан бүхэлдээ байгалиас хараат байдалтай манай оронд зөвхөн эдийн засгийн төдийгүй, бусад олон асуудлыг төр, засгийн оролцоогүйгээр шийдвэрлэхэд төвөгтэй юм.

1921 оноос өмнөх үеийн Монголын төрд ард иргэдэд тэтгэвэр тэтгэмж олгох, тусламж дэмжлэг үзүүлэх үүрэг байсангүй. Гэтэл өнгөрсөн 70 жилд ард олонд үзүүлдэг төрийн "хайр ивээл" хэмжээнээс хэтэрч, улмаар тэдний хөдөлмөрийн идэвхи, санаачлага, бүтээлч сэтгэлгээний хөгжилд саад болж, тэднийг улсын гар харах, бэлэнчлэх муу зуршилтай болгоход хүргэсэн. Нийгмийн хуучин тогтолцоо нэгэнт устчихаад байхад өнөөгийн хүмүүсийн бэлэнчлэх сэтгэлгээ янз бүрийн хэлбэрээр илэрсээр байна. Одоо үед бэлэнчлэх сэтгэлгээ, суурин соёл иргэншил, зах зээлийн харилцаа гурав хүмүүсийг төв рүү татах хүчин зүйл болсон байна. Хэдүй тийм боловч бэлчээрийг дагаж мал адгуулдаг, малаа дагаж малчин амьдардаг, мал аж ахуйгаас нийгмийн бусад салбарууд шууд ба дам шалтгаалдаг. Хүн ам эмхрэхээс задрах, захирагдахаас чөлөөтэй, дур зоргоороо байх нүүдэлчний соёл иргэншил, аж төрөх ёсны нэг өвөрмөц ёс заншил, уламжлал одоо болтол Монголд хадгалагдаж илэрсээр байна. Энэ бол гагцхүү Монголын үндэсний үзэгдэл биш, ер нь нүүдэлчин улс түмний өнө эртний онцлог юм. Эндээс хүн амыг нэгтгэн зохион байгуулах шаардлагаар төр үүссэн гэж үзэх үзэл ч гарсан байж болох талтай юм.

Дэлхийн өндөр хөгжилтэй орнуудыг ажиглахад үндсэний онцлогоо сайтар харгалзан улс төрийнхөө уламжлалт шилдэг шинж чанарыг нандигнан хадгалж иржээ. Энэ талаар хэлбэр, бэлэгдлийн талыг их чухалчилдаг байна. Харин олон улсын төр ёсны хөгжлийн хандлагыг судалж харьцуулан харгалзсаны үндсэн дээр улс төрийнхөө үүрэг, үйл ажиллагааны арга барил, туршлагыг үндэсний онцлог, дэлхий дахины жишигт нийцүүлж байнга шинэчилж байдаг байна. Гэтэл манайх одоо улс төрийн хэлбэрийн хойноос хэт их хөөцөлдөж байна.

Монгол бол цөөхөн хүн амтай, тэр нь улс төрд харьцах уламжлалт онцлог арга заншилтай орон юм. Ийм учраас манай улс ардчилал ба албадлага, захирах ба хүндэтгэх ёсыг ухаалаг хослон нийгмийн үйл явцыг удирдах зохицуулах чадвартай, авсаархан, боловсронгуй бүтэцтэй төр, ерөнхийлөгчийн засаглалтай байх шаардлагатай байна. Ёс суртахууны нийгмийн үүргийг умартаж, нийгмийн харилцааг дан ганц хуулиар зохицуулах гэсэн хандлага, оролдлогыг ч хянаж үзүүштэй юм. Төвлөрсөн хүчтэй засаглал ба ёс суртахууны хүндэтгэл Монголын улс төр, төр ёсны чухал уламжлалт шинж чанар юм.

Дээр дурьдсанаас үзэхэд монголын эртний улс төр, төр ёс байнга өөрчлөгдөн шинэчлэгдэж иржээ. Тэр нь 1) Улс гэрээ засан тохинуулах дотоод шалтгаан, гадагшаа харилцах буюу гадаад ертөнцөд хувьсан зохицох, тухайлбал дайтах ба найрамдах, худалдаа наймаа хийх, хамтарч ажиллах гэх мэт гадаад шалтгаанаар нөхцөлдөж ирсэн байна. 2) Монголын улс төрийн шинэчлэл халагдах, уламжлагдах ёсыг хосолж иржээ. Халагдахаасаа хадгалагдах уламжлагдах тал нь удаан хугацаанд давамгайлж ирсэн бололтой. Жишээ нь хүннүгийн үеийн зонхилогчдийн зөвлөлөөс Чингисийн үеийн их бага хуралдай, Богд хаант монгол улсын дээд, доод хурлаас одоогийн Улсын Их Хурал хүртэлх хуралдайн ёс уламжлагдсаар ирсэн гэж үзэх үндэстэй юм. Нэг хаан буюу эзнээр толгойлуулсан төвлөрсөн төр, засаг ч уламжлагдсаар иржээ. Харин өнгөрсөн 70 жилд улс төрийн диалектик үгүйсгэл буюу хадгалагдах ёс механик үгүйсгэлээр ноцтой зөрчигджээ. 3) Монгол улс том гүрний нөлөөнд автах үед түүний улс төр эрс шинэчлэгдэж ирсэн түүхтэй байна. Энэ талаар төв рүү татагдах ба төвөөс зугатах буюу зөрчил ба нэгдлийн хууль үйлчилж ирсэн нь мэдээж. Энд зөрчлөөс нэгдлийг гол болгох нь их гүрэнтэй зохицон харилцах мэргэн ухаан, уран аргын илрэл юм. Ингэхгүйгээр

нэгдлийг дагнавал аяндаа их гүрэнд уусах, зөрчлийг туйлшруулбал хүйс тэмтрүүлэх байсан нь мэдээж билээ. Монголчууд их гүрний нөлөөнд байхдаа түүний нааштай зохистойг нь ашиглаж, сурч ирснийг үгүйсгэж боломгүй юм. 4) Монгол улс улс төрөө шинэчлэхдээ үндсэний язгуур уламжлал, онцлог ба Дорно, Өрнөдийн харьцааны диалектикийг төв үзэл, бэлэг гэдэг утгаар ухаалаг оновчтой ашиглаж ирсэн удаатай. Энэхүү диалектикийг алдагдуулснаас болж өнгөрсөн 70 жилд улс төрөө хэтэрхий европчилж, зөвлөлтжүүлсэн байна. Өнөөгийн улс төрийн нэг сул тал нь түүнийг мөн л европчилах, америкжуулах оролдлого мөн. 5) Манайх одоогийн өөрчлөлт шинэчлэлтийг онолын нэгдсэн чиг баримжаагүйгээр яаруу сандруу, барин тавин хийж эхэлсэн. Улс орнуудыг уламжлалт нийгмээс оновчтой нийгэмд шилжүүлэх онол-үзэл суртал болсон улс төрийн модернизацийн үүднээс хэрэв социалист л биш бол тоталитаризм, авторитаризм, ардчиллын алин байхыг чухалчилдаггүй, харин эдийн засгийг хөгжүүлэх, үндэсний онцлогт тохирсон арга, хэлбэрийг боловсруулж ашиглахыг чухалчилдаг ёстой юм байна. Үүнтэй холбогдуулж хэлэхэд манай нийгмийг зах зээлийн харилцаанд оруулах үйл явцын нэг гол дутагдал нь зорилго ба түүнд хүрэх аргын хоорондын зөрчилд л байх шиг байна.

Хүний эрх, эрх чөлөө бол ардчилсан улс төрийн хамгийн гол үнэт зүйлс мөн. Нийгэмд зон олон сайн сайхан аж төрөх эдийн засгийн болон оюун санааны бололцоо бүрдээгүй цагт хүний эрх, эрх чөлөө хэзээ ч хангагдахгүй, баталгаажихгүй. Хүний эрх эрх чөлөөг хангахгүйгээр ардчилал хоосон мөрөөдөл, хуурамч тунхаглалаас хэтрэхгүй. Хүн эрхээ эдлэхийн тулд үүргээ биелүүлдэг, хариуцлага хүлээж чаддаг байх ёстой. Энэ нь хүн амаас өндөр соёл, боловсрол ажилч хичээнгүй чанарыг шаарддаг байна. Энэ шаардлагыг хангаагүй цагт ардчилал нь анархизм болж хувирдагийг манай орны одоогийн бодит байдал харуулж байна.

Аливаа шинэ юм саад бэрхшээл, зөрчилгүйгээр аяндаа ялдаггүй нь диалектикийн хууль юм. Монголын улс төрийн шинэчлэл янз бүрийн саад бэрхшээлтэй тулгарч байгаа ч гэсэн урьд өмнөхтэй зүйрлэшгүй нийгэм-улс төр, эдийн засаг, оюун санааны цоо шинэ үндэс суурин дээр өрнөж байгаа болохоор дэлхийн тэргүүний орны зиндаанд хүрэх итгэл, найдвартай.

Монголын хаадууд

1. Чингис хаан 1206-1227 он.
2. Өгөөдэй хаан 1228-1241 он.
3. Гүлэг хаан 1246-1248 он.
4. Мөнх хаан 1251-1259 он.
5. Хубилай хаан 1260-1294 он.
6. Өлзийт Төмөр хаан 1294-1307 он.
7. Хайсан хүлэг хаан 1307-1311 он.
8. Аюур Балбад уянт хаан 1311-1320 он.
9. Сидэвлэн гэгээн хаан 1320-1323 он.
10. Есөн төмөр хаан 1323-1328 он.
11. Асочибуу заяат хаан 1328-1329 он.
12. Хутагт хаан 1329 оны дөрвөн сард хаан суув.
13. Төв төмөр заяат хаан 1329-1332 он.
14. Ринцэнбал ирчмэл хаан 1332 онд хорин өдөр хаан суув.
15. Тогоон төмөр хаан 1332-1370 он.
16. Билэгт хаан 1370-1378 он.
17. Усхал хаан 1378-1388 он.
18. Энх Зоригт хаан 1388-1391 он.
19. Элбэг Нигүүлсэгч хаан 1394-1399 он.
20. Гүн Төмөр хаан 1399-1402 он.
21. Өлзий Төмөр хаан 1402-1410 он.
22. Дэлбэг хаан 1411-1415 он.
23. Уяртай хаан 1415-1425 он.
24. Адай хаан 1426-1438 он.
25. Тайцун хаан 1439-1451 он.
26. Махгөрөөс хаан 1452 онд нэгэн жил хаан суув.
27. Молон хаан /Мулан/ 1453-1462 он.
28. Мандуул хаан 1463-1467 он.
29. Баянмөнх болох жонон хаан 1467-1460 он.
30. Батмөнх Даян хаан 1470-1543 он.
31. Бодь Алаг хаан 1544-1547 он.
32. Тарайсан Гүдэн хаан 1548-1557 он.
33. Түмэн засагт хаан 1558-1592 он.
34. Буян цэцэн хаан 1503-1602 он.
35. Лигдэн /хаан/ хутагт хаан 1604-1634 он.